

VIDENSØKONOMI & KAPITALISMENS KRISE

– en samtale med André Gorz

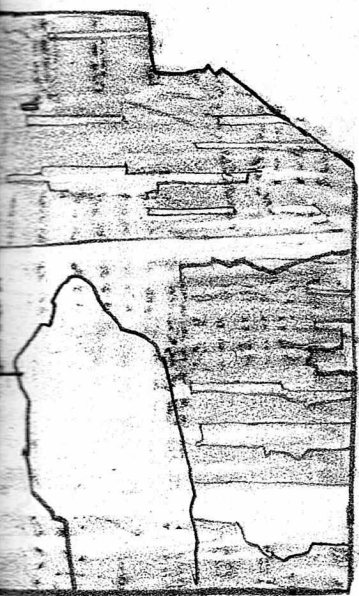
Af Niels Fastrup

– André Gorz, i din seneste bog fra 2004¹⁾ beskæftiger du dig med overgangen fra en industriel økonomi til en vidensøkonomi. Som du påpeger, er viden i færd med at blive den vigtigste produktivkraft, og det har ifølge dig en række meget vidtgående konsekvenser. I forordet til den tyske udgave af bogen skriver du således: "Den almene erkendelse af, at viden er blevet til den vigtigste produktivkraft, har sat gang i en forandringsproces, der undergraver gyldigheden af de økonomiske nøglekategorier og peger på behovet for at grundlægge en anderledes økonomi." Det er interessante udsagn, som jeg gerne vil diskutere med dig i det følgende. Men måske kunne du starte med at sige noget om, hvordan du ser kapitalismens udvikling her omkring årtusindskiftet?

– For ca. 150 år siden skrev Marx nogle forbausende sider, som er blevet undersøgt, kommenteret, fortolket og omfortolket igennem de sidste 30 år.²⁾ Siderne handler om de forandringer, der vil indtræffe i de kapitalistiske samfund, når "knowledge" eller "the general intellect" (Marx anvender disse engelske betegnelser) bliver den afgørende produktivkraft. Marx foreslår, at når det sker, så vil kapitalismen stå overfor et historisk vendepunkt. Den vil være på vej ind i sin sidste fase. Arbejde, i dets umiddelbare, produktive form, vil ophøre med at være den primære kilde til rigdom. Produktionsprocessen vil ikke længere være en arbejdsproces. Arbejdstiden vil ikke længere kunne fungere som den målestok, der måler produkternes vareværdi. Produktion baseret på varerelationer, dvs. på køb og salg, vil begynde at bryde sammen. Vi oplever alt dette lige nu.

– Men havde kapitalismen ikke taget højde for disse udviklinger, da den begyndte at bevæge sig i retning af en vidensøkonomi?

– På det tidspunkt var en udvikling i retning af en vidensøkonomi det mest oplagte. Fordismen var havnet i en dyb krise, både socialt og økonomisk. Hvad krisens sociale side angår, så var arbejderklassen faktisk i massivt oprør mod fordummende samlebåndsarbejde og akkordsystemer. Overalt var der vilde strejker, til tider

grænsende til masseoprør, især i USA. Man talte meget om en såkaldt "styringskrise".

På det økonomiske plan manifesterede krisen sig i tocifrede inflationsrater, voksende underskud på de offentlige budgetter og overkapacitet i de fleste industrier. Yderligere investeringer ville ikke længere øge produktiviteten og profitterne. Hjemmemarkederne var blevet for snævre. Kapitalismen havde brug for at ekspandere udover de nationale grænser, den havde brug for at blive global.

For at overvinde krisen var der brug for en radikal, meget omfattende forandring: Lavere lønomsætninger, en teknologisk revolution, udvidede markeder, billigere former for kapital og mere indbringende forbrugsmønstre.

– Og sådan begynder informationsrevolutionen. Den dominerende opfattelse indenfor mainstream økonomien er, at skiftet fra en industriel økonomi til en vidensøkonomi er ensbetydende med begyndelsen på en ny, skøn æra i kapitalismens historie, hvor vækstpotentialet er stort set ubegrænset. Du hævder imidlertid, i skarp kontrast til dette synspunkt, at det fører kapitalismen ind i en dyb krise. Lykkedes det ikke kapitalismen at gennemføre de omfattende forandringer, som den satte i gang?

– Det lykkedes den alt for godt. Informationsrevolutionen var det perfekte redskab, der muliggjorde, at kapitalismen kunne blive global. Og globaliseringen, der skabte vild konkurrence om de globale markeder og øgede arbejdsløsheden, var det perfekte redskab til at påtvinge arbejderklassen lavere lønninger og lavere sociale ydelser. Den globale markedsøkonomis love kunne fortrænge velfærdsstatens love.

Informationsrevolutionen har skabt nye effektivitetsstandarder, nye organisations- og samarbejdsformer, nye ledelsesformer, enorme gennembrud i tids- og arbejdsbesparende teknologier, enorme gennembrud i omkostningsreduktion. De førende virksomheder indkasserer rekordbrydende profitrater og profitmængder. De 500 amerikanske virksomheder på Standard & Poor's indeks ligger i øjeblikket inde med 631 milliarder dollars i kontantbeholdning. De tjener flere penge, end de er i stand til at geninvestere.

– Er det et problem?

– I høj grad. Det, der er gavnligt, set fra den enkelte virksomheds perspektiv, kan være skadeligt for systemet som helhed. I den globale konkurrencekrig forsøger alle virksomheder, i kampen for at kunne trække sig ud som vinder, at reducere deres omkostninger, at øge deres produktivitet, spare på arbejdskraften. Medmindre disse anstrengelser skaber en tilstrækkelig stærk, vedvarende vækst i økonomien som helhed, vil der være flere tabere end vindere i dette spil. Produktivitetsstigningerne og besparelserne på arbejdskraft nedlægger flere jobs, end systemet skaber. Den pengevolume, som produktionsprocessen sætter i cirkulation, falder, lønningerne falder, fattigdommen vokser, konkurrencen bliver hårdere. De vindende virksomheder opsluger de svagere virksomheder, fusioner reducerer antallet af spillere og skaber eller forstærker monopolstillinger. For at vinde, eller bare overleve, overflytter de fleste virksomheder en stigende andel af deres kapital og operationer til lavtlønslande. Men mængden af kapital, der kan valoriseres, er stadigvæk for lille. I øjeblikket er der – ifølge en McKinsey vurdering – en overskudskapital i størrelsesordenen 80 trillioner dollars, der cirkulerer rundt på kloden på udgik efter investeringsmuligheder.

Et tal, citeret af Ignacio Ramonet, giver et billede af baggrunden for den nuværende udvikling: Verdens 200 største multinationale virksomheder producerer mere end 25% - i nuværende priser - af verdens varer ved hjælp af kun 0,75% af verdens arbejdsstyrke. Nye teknologier, på vej frem nu, peger i retning af en fremtid, hvor arbejds- og produktionsomkostninger vil være marginale, priser meningsløse og en økonomi baseret på vareproduktion umulig.

Indtil videre holdes verdensøkonomien oven vande takket være en fantastisk penge-produktions maskine. Mere eller mindre opdigtede eller fiktive aktiver tilskrives en stigende spekulativ værdi. Disse aktiver markedsføres i form af aktier eller beviser af investeringsfonde og noteres på børsen. Når deres kurs stiger, købes de af et stigende antal mennesker, der låner et stigende beløb i bankerne. Økonomiens likviditet bygger i stigende grad på disse spekulative bobler. Den sidste boble, der er modnet - finanstidsskriftet *The Economist* har kaldt den historiens største boble - er genereret af de såkaldte 'Real Estate Investment Trusts' (REIT). Deres beviser er steget i værdi med 15 til 20% per år, dvs. deres værdi er forøget fra 20 til 60 trillioner dollars på tre år. I de seneste år er halvdelen af de amerikanske virksomheders profitter tjent på denne slags spekulationer. Tidligere boblers implosion og de destruktive effekter, det har, er blevet overvundet gennem oppustningen af nye og større bobler. Ingen kan sige, hvad der sker næste gang. Vi vandrer forvildet rundt på afgrundens rand. Intet under at samfundene disintegrerer.

- I Wissen, Wert und Kapital hævdere du, at de nye forbrugsmønstre ikke blot afspejler disintegrationen. De fremskynder den.

- Ja, de udvider varegørelsen til også at omfatte kulturens område. Flere forfattere, heriblandt Jeremy Rifkin og Naomi Klein, har dokumenteret denne udvikling. Den har dybe rødder. I en markedsøkonomi fører lavere omkostninger normalt til lavere priser. Det spørgsmål, som de fleste virksomheder stiller sig selv, er: Hvordan kan vi modvirke prisernes tendens til at falde? Hvordan kan vi tjene penge på ting, der, nærmest talt, flyder frit i gaderne, og som det koster mindre og mindre at producere? Svaret er: Tilfør varerne en symbolsk betydning, der appellerer til folks følelser, fantasier, begær og ønsker om at være anderledes og unikke, om at få en ny personlighed eller identitet og et nyt liv. Det handler om at gøre goder, varer, der i virkeligheden findes i rigelige mængder, gøre dem "knappe" og "dyrebare" ved at udstyre dem med kvaliteter, der gør dem unikke, som kunstværker.

Rifkin og Klein har vist, hvordan det gøres.³⁾ Nye moder, koncepter, visioner, en ny smag bliver konstant skabt. Reklame, marketing, design og public relations er de klart største vidensindustrier i dag. De producerer den postmoderne forbruger og de postmoderne forbrugsgoder. De fortæller folk, at de kan købe sig selv en ny selvidentitet og, når de har haft den et stykke tid, en ny osv. Samtidig fortæller de folk, at deres selv er noget, som de skal sælge, og være i stand til at sælge, hvis de vil have succes og vinde i konkurrencen med alle de andre. Produktionen kræver af folk, at de involverer mere og mere af sig selv i deres arbejde, og at de skræddersyr deres selv, så det passer til arbejdets krav. I dag er alle sælgere; sælgere, der sælger deres selv. Som Pierre Lévy, en fransk pioner indenfor cyber-kulturen, skrev: "Mennesket er en forretning." Og han tilføjer: "Vi ved ikke længere, hvornår vi arbejder, og hvornår vi ikke gør." Sagt med andre ord: vi kender ikke længere forskellen på vores genuine selv og det varegjorte, instrumentelle selv. Vi står altså med noget i retning af en slags generaliseret prostitution.

– *Men hvordan fremskynder det samfundets disintegration?*

– Når varegørelsen invaderer de symbolske områder, så hører kulturen op med at være den sfære, hvor mening og transcendent værdier skabes og genskabes. Kulturelle værdier som sandhed, ærlighed, skønhed, solidaritet osv. evalueres ud fra økonomiske kriterier, herunder deres egen nytte. Penge bliver det eneste mål og den eneste målestok, et mål, som det forventes, alle forfølger. Men jagten på penge kan ikke være et fælles mål, der binder folk sammen som medlemmer af et fællesskab. Det er det, jeg kalder en antisocial socialiseringskraft.

– *Rifkin kalder det en "hyperkapitalisme, hvor hele livet er en købt oplevelse." Men lad mig spørge dig: Du talte tidligere om, at kapitalismen havde brug for billigere former for kapital, hvis den skulle kunne overvinde fordismens krise. Kan du uddybe det?*

– Disse billigere former for kapital er essentielt set videnskabelig kapital, der forefindes i forskellige former. I Rifkin's terminologi, dér er immateriel kapital, som han kalder det, virksomhedens innovationsevne, dens designeres talent, det netværk af kontakter, detailhandlere, producenter og marketingeksperter, der sætter den i stand til at dominere en niche af et givent marked. Og, vigtigst af alt, så er det den prestige, der knytter sig til dets logo. Mærkenavnet signalerer, at virksomheden er eneindehaver af unik know how, viden og fremgangsmåder. Mærkenavnet er kilden til en monopolrente. For at bevare denne position er virksomheden selvfølgelig tvunget til uophørligt at innovere. Det er innovation, der gør virksomhedens produkter knappe, ækvivalentløse, og dermed i stand til at indbringe en monopolrente.

KAPITALEN OG DEN FORMELLE VIDEN

– *I bogen hævder du, at en ægte videnskabelig økonomi er uforenelig med kapitalismen. Indtil videre har du ikke sagt noget, der støtter denne tese.*

– Min påstand er lidt anderledes. Det, jeg hævder, er, at et ægte videnskabeligt samfund ikke kan være et kapitalistisk samfund. Og endvidere: At videnskabelig økonomi er den form, som kapitalismens krise antager, når kapitalismen er på vej ind i sin sidste fase.

– *Hvordan kommer denne krise til udtryk?*

– Den viser sig på to forskellige måder, fordi der er to forskellige former for viden, der bringer kapitalismen i modsætning til sig selv på to forskellige måder. På den ene side har du den videnskabelige form, der hovedsageligt udgøres af uerstattelige menneskelige evner såsom forestillingsevne, evnen til at tale, innovationsevne og evnen til at holde af og relatere sig til andre. Denne videnskabelige form kalder jeg levende viden. Man lærer den ikke i skolen. Den er ikke et resultat af arbejde. Mennesker skaber den selv, de selvproducerer den, i hverdagslivet, i deres interaktion med hinanden. Den udgør deres fælles kultur. Den findes i rigelige mængder og er frit tilgængelig.

På den anden side har du den formelle, især videnskabelige og organisatoriske, viden, der er frembragt eller produceret bevidst og villet. I modsætning til den levende viden er denne formelle videnskabelige form et resultat af arbejde, og

den har en bestemt pris. Når man taler om en vidensøkonomi, så tænker de fleste mennesker på denne formelle vidensform, der i århundreder har været monopoliseret af en minoritet af vidende professionelle, der har bygget deres magt og privileger på den.

Den revolutionære nyskabelse introduceret af informationsrevolutionen er, at den formelle viden nu kan forefindes i en uafhængig, dematerialiseret, digital form. Den kan være operativ uden at der er nogen, der besidder den. Den kan mangfoldiggøres i ubegrænsede mængder stort set omkostningsløst. Den slides ikke, når den bruges, heller ikke hvis den bruges intensivt. Du mister den ikke, når du deler den med andre. Tværtimod: at dele viden er berigende for alle involverede og for samfundet som helhed. Når viden deles, så øges dens sociale nytte, den bliver mere virkningsfuld, og der skabes endnu mere viden. Så set fra et samfundssynspunkt kræver viden at blive opfattet og behandlet som et universelt fællesgode frit tilgængeligt for alle. Et ægte videnssamfund ville have meget til fælles med de principper og praksisser, vi kender fra den frie softwarebevægelse.

Resultatet ville være en overflod af viden, hvilket selvfølgelig vil udelukke, at viden kan have en kommerciel værdi. Viden ville, ligesom sprog eller matematik, være et universelt, kulturelt gode, der fandtes i ligeså rigelige mængder som sollys. Så for at kunne gøre viden til et middel til profitskab, er kapitalismen nødt til at gøre viden til et knapt gode. Den er nødt til at skabe det, der i virkeligheden er en kunstig knaphed på viden.

– Det er grunden til, at vi har intellektuel ejendomsret, altså patenter, copyrights...

– Ja. Inklusiv copyright på software og patenter på naturlige og kulturelle ressourcer så som såsæd, gener, traditionelle plantemediciner osv., der ellers ville være frit tilgængelige. Kapitaliseringen af viden transformerer en potentielt righoldig ressource til en knap ressource. Adskillelsen mellem pengeværdi og rigdom er slående her.

– Men skabelsen af ny viden kan kræve betydelige investeringer. Set fra dette perspektiv er viden en kapital. Det tilfører yderligere værdi til de varer, der inkorporerer den.

– Dette argument rammer ved siden af. Bytteværdien af viden tenderer mod nul af den simple grund, at den kan reproduceres praktisk talt omkostningsfrit. Hvis du spreder udviklingsomkostningerne, f.eks. i forbindelse med udviklingen af en ny medicin, på de milliarder af solgte tabletter, så bliver vidensværdien af hver tablet ubetydelige, uanset størrelsen på de oprindelige investeringer. Den profit, der stammer fra viden, er altid en monopolrente, der opkræves på de produkter, der inkorporerer den. Viden kan ikke være en vare i sig selv.

Og hvad mere er: Beskyttelsen af vidensmonopoler er i de fleste tilfælde mere omkostningskrævende end selve vidensproduktionen. Man skal forhindre, at potentielle, rivaliserende produkter kommer ind på markedet. Af samme grund må det patenterede vidensprodukts image og prestige vedvarende konsolideres og fornys. F.eks. bruger Microsoft en tredjedel af omsætningen på reklame, marketing og sponsoring, en anden tredjedel er profit og resten bruges hovedsageligt på innovation. Man kan sige, at Microsoft personificerer det videnskaptalistiske paradigme, mens Linux og den frie softwarebevægelse personificerer videnssamfundet.

– Det forklarer uforeneligheden og antagonismen mellem de to. Men hvorfor betragter du videnskøkonomien som kapitalismens krise?

– Fordi viden ikke kan konverteres til en kvantificerbar form for værdi. Ikke alene er det umuligt at bestemme dens pris. Den er også irrelevant ligesom prisen på kunstværker. Værdien af malerier eller sange eller litteratur beror ikke på den arbejdstid, der er socialt nødvendig for deres produktion, for de er ikke produceret som bytteværdier, som varer. Deres værdi er intrinsisk, og når de handles, så hverken reflekterer eller måler deres handelspris deres værdi. Det samme gælder for viden, der enten har en intrinsisk værdi eller en brugsværdi eller begge dele. Ingen af disse værdier er målelige. En videnskøkonomi peger i retning af en økonomi, hvor værdiloven og varerelationerne er forældede.

KAPITALEN OG DEN LEVENDE VIDEN

– Du sagde, at levende henholdsvis formel viden bragte kapitalismen i et modsætningsforhold til sig selv på to forskellige måder. Indtil videre har du kun talt om formel viden. Hvad med relationen mellem levende viden og kapital?

– Her kastes værdiloven ud i en endnu større krise. Tidligere købte kapitalen arbejdernes arbejdskraft og satte dem til at arbejde i et længere tidsrum end det, der var nødvendigt for reproduktionen af kapitalen og arbejdernes arbejdskraft. Denne merarbejdstid var kilden til merværdien, der så kunne geninvesteres. Men nu kan arbejdet ikke længere måles i tid. Produktiviteten afhænger af involveringen af arbejdernes subjektivitet, af kvaliteten af deres kooperative selvorganisation og indbyrdes kommunikation osv. Hvis du vil, kan du omtale disse evner som "humankapital". Men denne såkaldte kapital er fundamentalt forskellig fra traditionelle former for kapital. Der findes ingen målestok, du kan måle den med. Arbejde, kapital og værdi er ikke længere homogent, beregnelige størrelser. Begreber som merværdi, merarbejdstid og samfundsmæssig nødvendig arbejdstid bliver forældede. Selv bruttonationalproduktet er hørt op med at være en nøjagtig indikator på en økonomis præstation. Hvilket forklarer, hvorfor vi i dag har en verdensomspændende debat, der handler om, hvad rigdom i virkeligheden er, og hvordan man opgør eller måler det. Kapitalismen forsøger at presse sine traditionelle kategorier ned over en økonomi, der i virkeligheden prøver at bryde ud af dem.

– Den italienske filosof Antonio Negri hævder, at værdiens substans er kommunikation, og at kilden til værdi er innovation.

– Det er bare en anden måde at sige, at den kapitalistiske økonomis kategorier er antikverede. Hos Marx er værdi et begreb, der kun kan applikeres på varer. Det er den målestok, der måler deres fælles substans og deres ækvivalensrelationer. I Marx's klassiske definition har værdi en substans, en form og en størrelse. Substansen er arbejde. Størrelsen er den abstrakte arbejdstid. Formen er alle de objekter, der kan konverteres til penge, dvs. varer, inklusiv arbejdskraft, hvis værdi er de varer, den behøver for at kunne reproducere sig selv. Kapital er akkumuleret merarbejde. Du har her et kohærent system, hvor kapital, værdi og varer alle er målelige med den samme måle-

stok, nemlig arbejdstid. Det, der ikke er måleligt, og som det ikke er muligt at udveksle eller bytte, er en eksternalitet, en ikke-vare, der befinder sig udenfor værdiens og den politiske økonomis område. Det kan have en brugs-værdi, en intrinsisk værdi, det kan være dyrebart og uundværligt som sollys, sundhed, intelligens, kærlighed og kommunikation, altså af umålelig værdi. Men det kan ikke byttes imod noget andet. Det har ikke nogen ækvivalens. Kommunikation er en af disse eksternaliteter.

Når Negri erstatter arbejde med kommunikation som værdiens substans, så kasserer han i virkeligheden værdibegrebet som en kategori i den kapitalistiske økonomi og giver det en mening, der afviger fra den, det har haft indtil nu. Det, han implicit siger, er, at en anderledes økonomi er ved at vokse frem, hvor kvantitative målestokke ikke længere er mulige. Kapitalistiske relationer presses ned over nogle relationer, der er fundamentalt anderledes, og de to sæt af relationer støder mere eller mindre synligt sammen.

– *Hvis arbejde og værdi er ved at være forældede kategorier, er marxismen så ikke også forældet?*

– Den traditionelle marxisme er helt klart. Men Negri var selv en af de første, i hans forelæsninger givet i Paris i slutningen af 1970'erne, der talte om Marx hinsides Marx.⁴⁾ For knap så længe siden, i 1993, udgav den amerikanske filosof Moishe Postone den fremragende bog *Time, Labour and Social Domination*,⁵⁾ der er en grundig, veldokumenteret kritik af traditionel marxisme fra et marxsk perspektiv. I hans genfortolkning af Marx's kritiske teori insisterer Postone på, at arbejdet i kapitalismen ikke bare er en antropologisk kategori. Det er ikke bare en aktivitet, der handler om at tæmme naturen, at producere reel rigdom. I den "socialt og historisk specifikke form", som arbejdet antager i kapitalismen, der er dets primære funktion, set fra arbejdsgiverens perspektiv, at valorisere kapitalen, at skabe en profit. Set fra arbejderens perspektiv er dets formål at tjene til livets opretholdelse, at bytte hans arbejde for løn. Den antropologiske dimension forsvinder selvfølgelig ikke helt. Men den underordnes kapitalvaloriseringens fordringer og skjules af den fremmedgjorte form, som det varegjorte arbejde, lønarbejdet, nødvendigvis må antage.

Du kan ikke kritisere og udfordre kapitalismen, så længe du forsvaret arbejdet i dets varegjorte form, hvilket du gør, når du kæmper for arbejdspladser, højere lønninger og kortere arbejdstid. Når du gør det, så bekræfter du din afhængighed af kapitalen. Du opretholder den dominans, den udøver over dig. Hvis du vil udfordre systemet, er du nødt til at udfordre dets fundamentale formål: at tjene penge. Og der er gode grunde til at udfordre dette formål: forfølgelsen af dette formål kræver, at rigdom produceres i vareværdiens form, hvilket udelukker værdsættelsen og skabelsen af ikke-sælgelige eller ikke-vareformede former for rigdom. Viden, intelligens, udviklingen af de menneskelige fakulteter er ikke-sælgelige former for rigdom, der forsøger at frigøre sig fra værdiens herredømme, dvs. frigøre sig fra pengene og varerelationerne. Negri svækker sin egen pointe, når han vedbliver med at bekræfte relevansen af arbejde og værdi ved at ændre disse ords mening.

– *Mener du, at begrebet 'humankapital' kun er en metafor, og at immaterielle rigdomme som viden og erfaring i virkeligheden er ikke-varer, som man forsøger at påtvinge vareformen?*

– Ja.

– *Mener du, at vi bevæger os i retning af en slags anti-økonomi, hvor rigdom primært består af brugsværdier eller intrinsiske værdier, dvs. består af ikke-varer?*

– Ja. Absolut. En vidensøkonomi er baseret på ikke-varer, på såkaldt menneskelige ressourcer, der ikke kan separeres fra indehavernes subjektivitet eller produceres maskinelt. De kan kun produceres og udvikles af det enkelte subjekt i hans eller hendes sociale interaktion med andre. Selvudfoldning, selvproduktion, er nøglen til videnssamfundet. Et sådan samfunds mål ville være den fulde, frie, menneskelige udvikling af hver enkelt og alle, arbejde vil blive betragtet som en kilde til selvudfoldning såvel som til skabelsen af materiel og kulturel rigdom. Hele ideen om arbejde som et instrumentelt, repressivt, selvopofrende middel til produktion af varer ville blive overflødiggjort. Produktion baseret på bytteværdi, på varerelationer, ville blive forkastet.

– *Men det, du omtaler som produktion-af-selv,⁶⁾ dette selvudfoldelsesarbejde, kan det ikke udbyttes og instrumentaliseres af kapitalen som en kilde til skabelse af profit? Er det i øjeblikket ikke en form for ulønnet arbejde, en form for merarbejde, en kilde til merværdi?*

– Vi har i virkeligheden to spørgsmål her. En voksende mængde jobs trækker på folks evne til at selvorganisere, koordinere og tilpasse sig selv til en konstant informationsstrøm, tilpasse sig nye krav osv. De, der bestrider disse jobs, kan man sammenligne med skuespillere, der producerer sig selv på en scene, hvilket kræver konstant årvågenhed og selvinvolvering. Denne produktion-af-selv er utvivlsomt arbejde, der udbyttes. Det er et arbejde, der kræver autonomi, der kræver, at subjektet har en autonomi, men samtidig kontrolleres og instrumentaliseres det af kapitalen. Negri sagde engang, at "kapitalen er relationen mellem viljen til at udbytte og de udbyttedes modstand imod udbytningen." Denne modstand er tilbøjelig til at vokse, når produktionen-af-selv også muliggør eller implicerer vedvarende selvudfoldelse. Er selvudfoldelse så en form for arbejde? Lad os se. I udgangspunktet er det et produkt af uddannelse, læring, socialisering, eksperimenteren; du udvider og kultiverer dine evner gennem lege, sport, diskussioner, afslapning, kunstnerisk skaben etc. I alle disse aktiviteter er selvudfoldelsen et mål i sig selv. Du udfører dem for deres egen skyld. De beriger dig. De udvider din evne til at nyde livet. Og de udvider selvfølgelig også din kreativitet og udvikler din arbejdskraft, din produktivitet. Denne udvikling eller forøgelse af din produktivitet kan enten være en sideeffekt af din selvudfoldelse. Eller den kan være det primære formål. Hvis dit primære formål er at øge din arbejdskraft, at forbedre din konkurrenceevne, så er du en arbejdsnarkoman, som amerikanerne siger. Du instrumentaliserer og begrænser din selvudfoldelse. Og din kreativitet og din evne til at nyde livet vil også blive begrænset. I dette tilfælde er selvudfoldelse blevet arbejde og, som Negris disciple siger, forskellen mellem arbejdstiden og den frie tid er ophævet. Dit liv, hele dit liv, er blevet arbejde, en kilde til merværdi, der har krav på en aflønning.

– *Det er derfor Negri kræver en betingelsesløs borgerløn til alle. Er du modstander af det?*

– Overhovedet ikke. Jeg vil bare gerne have, at den er totalt betingelsesløs og ikke beror på folks produktivitet. Selvudfoldelse er rigdom, rigdom i form af rigere individualiteter og et rigere liv, og denne form for rigdom kan ikke må-

les med vareværdiens målestok; den kan ikke varegøres, den kan ikke byttes for penge. I mit univers er selvudfoldelse ikke alene en umistelig menneskeret. Det er også – ganske som det at få børn, tage vare på sig selv og miljøet etc. – identisk med det, Marx omtalte som en generel produktionsforudsætning.

– *Men er arbejde, lønnet arbejde, og så selvudfoldelse uforenelige størrelser?*

– I *Philosophy of Manufactures* proklamerer Andrew Ure åbent, at arbejderne skal være halvidioter. Frederick Taylor, der var en af ophavsmændene til samlebåndet, havde den samme opfattelse. I 1960'erne havde du et verdensomspændende oprør imod det fordommende samlebåndsarbejde. I dag kræver mange, at deres arbejde skal rumme muligheder for vedvarende selvudvikling, og et flertal af jobbene påbyder eller kræver rent faktisk en sådan "selvudvikling", om end en instrumentel sådan. Og hvad mere er: der er tale om en selvudvikling, der skal udfolde sig indenfor en række snævre grænser. De mennesker, der udfører immaterielt arbejde, har en tendens til at afvise disse begrænsninger. Kapitalismen står her overfor en ny udgave af den traditionelle centralkonflikt. Den basale modsætning, den centrale konflikt, består ikke mellem kapitalen og det varegjorte arbejde. Disse er blot to sider af den samme mønt, de forudsætter hinanden. I stedet står den mellem arbejde som "fri aktivitet" – i særdeleshed selvudfoldelsesarbejdet – og så arbejde i dets varegjorte værdiform. Et godt eksempel er "hackere" eller kreative softwareskribenter. Jo mere kreative de er, jo mindre identificerer de sig med deres arbejde og den virksomhed, der har ansat dem. Deres behov som kreative individer er i konflikt med virksomhedens behov for at tjene penge. De hader at skulle sælge sig selv, at skulle underkaste sig selv de begrænsninger, som kapitalen påtvinger deres arbejde. Konflikten er også synlig i relation til det, vi kan omtale som den produktive Kooperation. En majoritet af mennesker oplever, at de i deres arbejde er henvist til at ty til netværkssamarbejde af den simple grund, at stort set alle forretningsvirksomheder i dag består af netværk af selvkoordinerende enheder. I dette "netværksarbejde" bruger de kommunikationsnetværk til at koordinere deres beslutninger, mål og procedurer med deres virksomheds partnere, leverandører og klienter. De deler og udveksler information, etablerer og udvider åbne systemer bestående af multilaterale relationer. Disse flows, disse udvekslinger, disse kommunikations- og interaktionsstrømme er grænseløse. Det er berigende for alle deltagere, der skabes kontinuerligt potentiel såvel som reel rigdom. Vi er hinsides varerelationer her. Hvis information blev behandlet som en vare, hvis det havde en pris, så ville denne vidensdeling og videnscirkulation stoppe eller i det mindste blive begrænset.

– *Så det immaterielle arbejde udvikler rent faktisk et område kendetegnet ved kommunistiske relationer, et rum kendetegnet ved "free giving and taking", og hvor intet har en pris?*

– Netop. Kapitalen har brug for disse kommunistiske relationer, der udfolder sig i hjertet af de kapitalistiske relationer. De udgør en kilde til innovation og produktivitet.

– *Hvordan kan kapitalismen neutralisere disse kommunistiske relationer? Hvordan kan den kontrollere deltagerne i denne anarko-kommunistiske give-og-tage-økonomi – som internetforskeren Richard Barbrook har kaldt den⁷⁾ – og forhindre, at de bryder helt ud af de kapitalistiske relationer?*

– Kapitalismen forsøger at indlemme de mest kreative vidensarbejdere og neutralisere resten ved at opfordre dem til at etablere deres egne enmandsvirksomheder. Du har et voksende antal af selv-ansatte, af hvad der kaldes MIG A/S'er. Meningen er, at disse mennesker skal betragte deres egne evner og initiativ som en kapital, de skal selv-valorisere igennem deres arbejde. Det, der kontrollerer dem, er så det kapitalistiske markedssamfunds generelle økonomiske struktur. For hver af dem er tvunget til at konkurrere vildt med de andre for at tiltrække og fastholde kunder, der i de fleste tilfælde er virksomheder, der har outsourcet en række opgaver. Enhver tvinges til at påføre sig selv arbejdsbyrder og arbejdsbetingelser, som ingen ansat ville acceptere. Så selvom de formelt set er frigjorte fra lønarbejdet, så forbliver disse selv-entreprenører fanger af kapitalrelationerne, tvunget til selv at underkaste sig former for selv-udbytning og selv-fremmedgørelse, som ingen chef eller arbejdsgiver ville kunne påtvinge dem. Manfred Moldaschl og hans gruppe af tyske forskere kalder dette dominans gennem autonomi.⁸⁾

– *Negri har en ret positiv vision om det, han omtaler som selv-valorisering.*

– Ja, men han bruger begrebet på en anderledes måde. Valorisering betyder almindeligvis forøgelse af nogets pengeværdi. Og selv-valorisering betyder almindeligvis, at du tjener penge på "dig selv", at du tjener penge ved at være en konkurrencedygtig selv-entreprenør, der konstant forøger værdien af din egen arbejdskraft. Da de italienske *operaisti* – Tronti, Panzieri, Baldi, Negri etc. – genintroducerede begrebet i 1960'erne og 1970'erne, fik det en ny betydning. De hævdede, at fabrikken ikke længere var et afgrænset sted, der klart kunne adskilles fra det omgivende samfund. Fabrikken var i færd med at sprede sig ud i samfundet, fabrikken subsumerede samfundet, den opslugede folks kreative energier, formede deres liv. Når folk så reproducerede og forøgede deres arbejdskraft i denne sociale kontekst, i denne diffuse fabrik, så akkumulerede de rent faktisk det, som operaismo-teoretikerne kaldte "social kapital", dvs. deres kontinuerligt voksende arbejdskraft. Eller sagt med andre ord: dem selv. Ifølge operaismo-teoretikerne var folk således de primære og mest direkte producenter af den vigtigste form for kapital, som de vedvarende forøgede, valoriserede. De "selv-valoriserede" sig selv. De traditionelle former for kapital var blot en fremmedgjort form af deres egen produktive kraft. Så hvis de skulle gentillegne sig det, de var, så måtte de udvide kampen til at omfatte hele samfundet, ikke bare fabrikken.

Teorien om social kapital og den sociale fabrik var i virkeligheden en opdateret fortolkning af en passage fra *Grundrids*, hvor Marx udtaler at efter et givent tidspunkt, kan produktivkræfternes udvikling ikke længere bero på kapitalens valorisering af merarbejde.⁹⁾ Massen af arbejdere må selv tilegne sig sit merarbejde, og dermed afklæde det dets vareform. De må transformere produktionsprocessen og produktionsmidlerne, således at de selv kan kontrollere dem og anvende dem til skabelsen af en reel rigdom, der ikke længere beror på skabelsen af merværdi. Som et resultat heraf vil både rigdommen og den disponible tid vokse på samme tid. "Thi den virkelige rigdom", skrev Marx, "er alle individers udviklede produktivkraft." Det er ikke "længere arbejdstiden, men den disponible tid, der er rigdommens målestok."¹⁰⁾ I de tidlige 1970'ere var der en række overraskende eksempler på arbejdere, der begyndte at lede og drive fabrikkerne på en anden, selvorganiseret måde.

Denne passage fra *Grundrids* har en fantastisk relevans i vores nuværende situation. Den får én til at tænke på den voksende gruppe af mennesker, der beslutter sig for at arbejde kortere tid, stå af ræset, foretrække mere dis-

ponibel tid på bekostning af flere penge og afvise et arbejdscentreret liv. De gentilegner sig merarbejdstiden, opfinder nye måder at leve på, nye socialiseringsmåder og nye måder at arbejde sammen på. Ifølge Peter Glotz repræsenterer de en tredjedel af befolkningen i den arbejdsdygtige alder.¹¹⁾ Jeg kalder dem det digitale samfunds dissidenter. For dem, som Stefan Meretz, en af grundlæggerne af *Oekonux*,¹²⁾ bemærker, "består den centrale antagonisme ikke mellem arbejde og kapital, men mellem selvudfoldelse og selv-valorisering (i. e. selv-varegørelse)".¹³⁾

Det bemærkelsesværdige er, at det digitale samfunds dissidenter både omfatter det postindustrielle neoproletariat – løsarbejderne og de frafaldne fra universiteterne og arbejdsmarkedet – og aktuelle eller potentielle medlemmer af den digitale elite, der for en tid har arbejdet for Microsoft eller lignende for så at rebellere imod virksomhedens mål og imod de begrænsninger, deres arbejde påfører deres kreativitet. Selvom de sidste elsker det selvudviklingspotentiale, der er indeholdt i deres arbejde, og i deres arbejdsrelationer i det hele taget, så kan de ikke acceptere den kommercielle udnyttelse af deres talenter og kreativitet. De søger efter måder, hvorpå de protokommunistiske arbejdsrelationer kan udvides til andre områder for at fremme fremvæksten af et samfund hinsides arbejde, penge og varerelationer. De praktiserer en livsform, hvor arbejdet aldrig står i centrum, hvor "fornøjelsen, venskabet, kærligheden, det frie samarbejde og den personlige kreativitet" indtager førstepladsen. Jeg citerer her fra Pekka Himanens bog *The Hacker Ethics*.

ET ANDET SAMFUND

– *Hvad kan konkret hjælpe fremvæksten og modningen af dette alternative samfund?*

– Jeg er bange for, at mit svar ikke vil overraske dig: en meget større grad af selvtillid og kooperativ selvforsørgelse på alle livets områder.

– *Du har talt om dette i tredive år...*

– Ja. At producere det, vi forbruger og forbruge det, vi producerer, det er den eneste farbare vej, hvis vi ønsker at ophæve, eller i det mindste minimere, vores afhængighed af varerelationer og den strukturelle tvang, der henviser os til at sælge vores arbejdskraft. Det er samtidig den eneste farbare vej, hvis vi dybtfølt ønsker selv at kunne bestemme over vores ønsker og behov. Selvforsyning indeholder et immanent selv begrænsningsprincip: Du ønsker ikke at spilde din tid på at producere det, du ligeså godt kunne klare dig uden.

Men selvforsyning fordrer visse ting: Vi har først og fremmest brug for de rette redskaber, redskaber, der ikke bemægtiger sig magten over vores valg og præferencer ved at forudbestemme produkterne. For tredive år siden havde vi ikke disse redskaber. *Økologi og frihed*, som jeg skrev i de år, starter med disse ord: "Socialismen er ikke bedre end kapitalismen, hvis den anvender de samme redskaber." Produktionsmidlerne dominerede eller programmerede dem, der brugte dem. Men med den mikroelektroniske revolution i 1980'erne begynder tingene at ændre sig. Højteknologiske redskaber, der muliggør individuel eller kooperativ selvforsyning, har nu et potentiale, der nærmest gør megaretskaber og megaindustrier forældede. Den igangværen-

de teknologiske udvikling peger i retning af en fremtid, hvor praktisk talt alt det, du ønsker eller behøver, kan produceres i fælles "værksteder", hvor selvforsyning kan kombineres med læring og undervisning, eksperimenteren og forskning, skabelsen af ny former, nye materialer, opfindelser indenfor alle områder inklusiv landbrug, arkitektur, sundhed etc. Arbejdet kan indlejres i kulturen, selvforsyning kunne være en form for selvudfoldelse eller selvudvikling. Dette kunne være en realisering af Marx's utopi om vores gentilegnelse af vores eget merarbejde.

Jeg siger ikke, at alt dette vil ske. Jeg siger, at for første gang kan vi vil-
le, at dette skal ske, og at der er mennesker, der systematisk og metodisk arbejder på at få det til at ske.

– Kan du komme med nogle eksempler her. Det er ikke ligefrem den slags historier, vi hører mest i dag...

– Det mest avancerede projekt, mig bekendt, er Frithjof Bergmanns. Bergmann underviser i filosofi på flere amerikanske og tyske universiteter, hvor han har skabt en række såkaldte "centre for nyt arbejde". Han leder en række teams, der arbejder på at omdesigne avanceret teknologi så den bliver brugbar i lokale værksteder. Hans ide er, at alle disse højteknologiske selvforsyningscentre skal være forbundet i et globalt netværk og således dele og udveksle deres erfaringer, opfindelser, ideer og viden. Bevægelsen har meget til fælles med den frie softwarebevægelse, som vi talte om tidligere.

Bevægelsen kunne få momentum af to grunde. For det første: der er langt mere talent, viden og opfindsomhed til rådighed end det kapitalistiske system kan valorisere. Dette overskud af menneskeligt potentiale kan kun blive produktivt udenfor det kapitalistiske system, i en økonomi, hvor skabelsen af reel rigdom ikke er hæmmet af profitskabens diktater.

Den anden grund er, at volumen af kapital-produktivt arbejde – altså arbejde, der producerer en merværdi, der kan akkumuleres eller redistribu-
eres – skrumper dramatisk. Derfor velfærdsstatens krise. Du kan ikke overvinde denne krise ved at multiplicere mængden af jobs i servicesektoren. Uanset deres eventuelle nytte, så producerer de heller ikke en merværdi. Det er nødvendigt at erstatte velfærdsstaten med noget bedre, noget der ikke bygger på omfordelingen af merværdi. Dette noget kunne være at give folk andre produktionsmuligheder, andre muligheder for at dele og samarbejde omkring skabelsen af rigdom. Det er her disse højteknologiske selvforsyningscentre kan få en voksende relevans.

– Der er immervæk tale om, at folk skal foretage ret vidtgående ændringer i deres levevis. Tror du virkelig, at de er villige til det?

– Altså, selv i Frankrig er folk omsider ved at blive bevidste om det dramatiske behov for at ændre vores levevis, forbrugsmåder og produktionsmåder. Der er en hurtigt voksende antikapitalistisk bevægelse, der retter sig imod økonomisk vækst, forbrugerisme, reklame, logoer. Der er en frembrydende mentalitetsændring, en omvendning af værdierne. Denne ændringsproces kan modtage en stimulerende impuls fra sociale eksperimenter a la Bergmanns. Det, Bergmann vil, er, at disse centre skal udgøre et paradigmatiske alternativ til lønarbejdersystemet. De skal sprede sig, og deres vækst skal accelerere overflytningen af arbejde og mennesker fra den kapitalistiske økonomi til den alternative økonomi; fra en økonomi, der kræver,

at du ofrer mere og mere af dit liv og dit selv til en økonomi, der muliggør din fulde selvudfoldelse, der muliggør, at du kan have et rigt, flerdimensionalt liv.

– Vil de kapitalistiske kræfter bare stå på sidelinien og iagttage, at denne alternative økonomi vinder frem?

– Det er et godt spørgsmål. Der er to mulige svar. Det første er, at du ikke kan vente på at revolutionen skal ændre tingene, endsige vente på det kapitalistiske systems kollaps. Det alternative samfund kan og skal starte med at vokse inde i det kapitalistiske samfund, således som den frie softwarebevægelse gør. Men hensigten bør være klar fra starten: Det, du gør, skal illustrere et nyt paradigme, en ny og anderledes opfattelse af det mulige og det ønskelige, det skal få folk til at se, at hvis vi ønsker at leve anderledes, så skal vi ændre hele samfundet. Felix Guattari kaldte disse eksperimenter for "molekylære revolutioner". De er de kimer, ud af hvilke det anderledes samfund skal vokse.

Mit andet svar på dit spørgsmål er, at de kapitalistiske kræfter måske ikke har noget andet valg. Det kan du allerede se i Sydafrika, hvor skabelsen af højteknologiske selvforsyningsværksteder støttes af ANC. Der er ikke nogen kapitalistisk, markedsøkonomisk løsning på det lands vanskelige situation. Der vil heller ikke være en sådan løsning, når, efter kollapset af den amerikanske dollar, en langvarig, global lavkonjunktur sætter ind og overalt accelererer disintegrationen og afciviliseringen. Denne globalt forbundne selvforsyningsøkonomi vil da blive modtaget med kyshånd. Mennesker og regeringer burde forberede sig på det allerede nu.

Noter:

1. *Wissen, Wert Und Kapital: Zur Kritik der Wissensökonomie* (Zürich: Rotpunktverlag, 2004). Bogen er en lettere revideret udgave af den franske udgave, der udkom i Paris i 2003 på Éditions Galilée under titlen *L'immatériel. Connaissance, valeur et capital*.
2. Gorz tænker her på de sider i *Grundrids*, som i dag, især blandt teoretikere i den såkaldte autonome marxisme (Antonio Negri, Paolo Virno, Maurizio Lazzarato m.fl.), omtales som "Fragmentet om maskiner". På dansk findes *Grundrids* i flere udgaver. I Bibliotek Rhodos' forkortede udgave fra 1970 (der bærer titlen *Kritik af den politiske økonomi*) drejer det sig om siderne 291-317. I Rhodos' uforkortede udgave fra 1975 (*Grundrids: Til kritik af den politiske økonomi*) drejer det sig om siderne 735-758.
3. Se Jeremy Rifkin, *The Age of Access* (New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam, 2000) og Naomi Klein, *No Logo* (Århus: Forlaget Klim, 2001).
4. Se Negris *Marx beyond Marx: Lessons on the Grundrisse* (Bergin & Garvey, New York, 1984).
5. Moïse Postone, *Time, Labor, and Social Domination: A reinterpretation of Marx's critical theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
6. Den franske term, der er svær at oversætte til dansk, er her 'production de soi'.
7. Se eksempelvis R. Barbrook *The Hi-Tech Gift Economy*, der er online på: www.firstmonday.org/issues/issue3_12/Barbrook/.
8. Se bl.a. M. Moldaschl et al., *Subjektivierung von Arbeit* (München: Rainer Hampp Verlag, 2003).
9. I den forkortede danske udgave (ibid.) drejer det sig om s. 311. I den uforkortede om s.753.
10. Ibid.
11. Cf. Peter Glotz *Die beschleunigte Gesellschaft. Kulturkämpfe im digitalen Kapitalismus* (Kindler, München, 1999).
12. *Oekonux* er en gruppe primært tyske internetaktivister, der driver en mailingliste (www.oekonux.de), hvor de udforsker, hvorvidt og eventuelt hvordan det er muligt at overføre den frie, protokommunistiske produktionsmåde, der kendes fra det ikke-kommercielle softwaremiljø, til andre områder af økonomien og samfundslivet i det hele taget.
13. Stefan Meretz, 'Freie Software. Über die Potenziale einer neuen Produktionsweise' in *Widerspruch* nr. 45, 2003, Zürich.